Із поля дорога завернула до лісу, і ми опинилися під темним склепінням високих дубів, де вузенькі стежки гадюками розповзались у траві. Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім.

Коні бадьоро спускалися в балку, і наша бричка м'яко воркотіла в поросі. Коли потягло вже вогкістю низини, вони тривожно запирскали, притишили ходу, потім смикнули вбік, і бричка загуркотіла по грудках.

Я озирнувся назад, звідки з храпом понеслись наші копі. Поміж деревами на стежці темнів якийсь стовп чи фігура. Візник роздратовано засмикав віжками і вилаявся:

— Повилазили б вам вони, як ви за п'ять кроків не придивитесь!

Я озирнувся вдруге. Щось подібне до страху почало ворушити мою шапку, і я пошепки запитав:

— Що там?.

— Хрест, тільки без хреста!

— А чому тут поховали?

— Бо тут кінець жизні прийшов чоловікові,— дратуючись, відповів візник і, не скінчивши, замовк.

Коли коні знову спокійно вже затупотіли по глухій дорозі, він, не чекаючи на запитання, охоче заговорив сам.

За сім років революції кожне село на Україні придбало свою історію, своїх героїв і катів. Про одну із таких історій я й довідався від цього візника.

Над містами революція проходила з тріском, із шумом, із пострілами, мов гроза в горах, а в селах — через тиждень або два:

— Така чутка є, що вже інша власть.

Останні загони Петлюри були викинуті за Збруч іще за морозів, а лисогорівці про це почули лише повесні. Приїхали з міста якісь люди в кожанках, з револьверами, заарештували спершу старшину, а потім до десяцьких:

— Скликай на сходку!

Ударили й у дзвін. Раз тривога — прибіг мало не кожен.

Той, що в кожанці, почав так:

— Тепер влада пролетарська, і як селяни самі землю обробляли, то вони нею й будуть розпоряджатися... Правильно, товариші?

А звісно —правильно. Тільки лисогорібці нічого не відповіли.

— Правильно, товариші, я говорю? — знову питає він. Василь Дубица посмикав плечима її відказав:

— Звісно, як буде кому нас підганяти, то й правильно. ,

Василя Дубину знали всі: "Людина поважна,— говорив завжди про нього урядник,— у мене аж двічі кумував".

"Діло говорить",— подумали й його свати й підтримали голосно:

— Авжеж, що так!

Другі мовчали, а Яким Сірник не погодився:

— Знову нас підганяти? — закричав він аж із задніх рядів.— А дулі! Триста років кров проливали: досить. Пора вже її випускати із Дубинів!

Аж вухам своїм не повірив Василь Дубина: "Яке-небудь Сірнича, що раніше воно прибігало до збірні, щоб тільки на цигарку дістати, а зараз: "Пора вже й нам людьми стати!" Птьху, ти, личина!"

Забігав Дубина неспокійними очима по селянах, дехто, улесливо посміхається, а більше — відвертаються.

Не втримався Дубина, борода затіпалась, а слова аж запищали:

— Ах, ти ж, ах, ти ж!.. І рідня за ним.

— Командир який знайшовся, гляньте на нього,— і слідом— регіт.

У Лисогорці здавна переконували все більше кулаками, а слова — то полова. Василь Дубина перший зціпив кулаки й кинувся до Сірника:

— Мене вчити?!

Тут же коло збірні зчинилась і бійка.

Товариші з міста заарештували Дубину, урядника та ще декого, наставили ревком. Сірника за голову — від'їхали до міста. Арештованих забрали з собою.

Яким Сірник головував, немов на весіллі гуляв: щотижня— до міста, а звідтіля газет навезе; коли яке свято, увесь ревком новими плакатами обліплять, а потім збори:

— Товариші граждани! Я слово по текущему вопросу. Так нам, значить, товариші, треба гарнізуватися, потому що контрреволюція ще й досі сичить із-під кожних куркульських воріт, щоб цю гідру контрреволюції зничтожить,

пропоную всім сознательним елімeнтам проспівати "Інтернаціонал".

: Цими незнайомими словами він найбільше й впливав на збори. Сватове Дубини від них аж голови втягли в плечі.

— Ну й насобачився,— говорили проміж себе.— Неначе всю Біблію прочитав.

А Сірник уже і бабів усіх до себе навернув.

— Що, побив чоловік? — питає.— У підводи його поза чергою, потому як триста літ знущались, а тепер наша власть.

Восени зажовтіли нові покрівлі по селу, загуркотіли млини над свіжим зерном, заходився вже Сірник коло відбирання лишків землі, як на село з'явився сам Дубина.

Схуд і змарнів Василь Хомич, як безхатній пес, а зустрівся з Сірником і так до нього привітно:

— Як же ви, Якиме Степановичу, гадаєте, зоставатись на селі чи за комуною їхати?

Для Якима була це несподіванка. А зв'язок із містом теліпався довкола телеграфних стовпів, як нечесані коси. Глянув на Дубину, а в того в очах від сміху чортики стрибають. Спитав:

— Чому ж цс я маю їхати?

— Та з міста такі, як ви, давно вже тікають,— відказав Дубина,-1— навіть і землю, що так легко дісталася, кидають, бо, кажуть, Петлюра нею животи їм набиває.

Скипів Яким, визвірився, а нічого не сказав, лише тонкого вуса закусив та носком грудку землі збив під ногами.

Вирішив — сьогодні ж з'їздити до міста, а до Дубини кинув:

— Як треба буде, то й поїду, у вас поради не буду питати!

— Шкода, шкода,— єхидно відказав Дубина,— а твій .батько завжди питав. І діло було...

— Видно, що було, коли на роботі у вас і пропав. Від мене цього не діждетесь: дзуськи!

І хутко пішов до ревкому. Дубина засвітив услід очима й повернув до "своєї не своєї" землі.

Яким порадився з членами комітету — за два дні ж мали вперше на селі Жовтень обряджати,— і хотів уже йти до підводи, як до хати ввели двох козаків. На них були сірі жупани й смушеві шапки.

— Мабуть, розвідники, Якиме Степановичу,— сказав один із десяцьких, тримаючи козака за полу.— Іду, значить, до волості

навпростець, а вони через Одарчин город, як трохи попід лозою... Е-е, думаю...

Двоє засмаглих хлопців переполошено зиркали то на револьвер Якима, то на його гостре обличчя й почували себе, як спіймані злодії на шкоді.

— Хто ви такі будете? — запитав Яким і зняв із одного шапку. Із-за смушка випав довгий шлик із китицею.-— Л-а,— протяг він іронічно,— так хто такі?

— Ми з сусіднього села, з Таранівки, утікали додому, хіба ми...

— А защепніть двері.

Яким обшукав сам. В одного за халявою було з півдесятка золотих перснів та срібляні ложки, а в другого, крім друкованої молитви за Україну, не знайшов нічого.

Дав Яким візникові Левку рушницю, зарядив свого нагана й забрав козаків із собою до міста,

— А на мене чекайте,— кинув він із підводи — за два дні я повернусь!

І поїхав. На другий день, об обідню пору, до ревкому заявився Василя Дубини родак,

— Ось,— каже,— нате!

І кинув на стіл одіж, яка була на зловлених козаках.

— У Довгій Балці на стежці лежала.

— Ну?!

— Та що ж там — ну!

— А вони ж де?

— То вже питайте свого призводителя... де?.. Звісно, тепер християнські душі ніпочому!

І, гримнувши дверима, пішов геть. Члени ревкому занепокоїлись:

— Може, й Яким там лежить готовий!

Поспішили туди, в Довгу балку. Обдивилися всі корча, нишпорили по всьому лісі,— ніяких слідів убивства не зна-. йшли. По горі хлоп'я пасло худобу.

— Ти бачив, як їхали?

— Авжеж, що бачив, ще й шапку ось мені дали чужі дядьки, а мою плетьонку забрали.

Шапка була з шликом.

Вернувшись знову до лісу, пішли по колії. Зустріли сельчанина— повертав із міста.

— Зустрічав,— каже,— Якима за Гнідишиного Косою, поїхали вдвох з Левком.

— Ну, а козаків не було?

— Бачив — двоє хлопців потягло степом на Таранівху, а що воно —й не знаю.— Потім додав: — Одні з міста, другі до міста. Нехай подивиться, як стало за більшовиків.

Члени ревкому ні з чим повернули назад. Яке радіо розносило чутки, — невідомо, але вся Лисогорка, мов їдким димом, уже пройнялася чуткою;

"Петлюра йде. Повернув із-за Збруча з галичанами. Ось-ось, як не видко".

А Дубина ходить та зітхає:

— І навіщо було забивати козаків? Вони теж християни. От прийдуть і потребують...

Ще зранку так спокійно доїли корів, мололи новий урожай, ставили стовпи для арки на майдані, а надвечір уже сум обгорнув село, мов чорною хмарою.

Першими почали баби, вони сновигали, мов налякана птиця, тягли своє шмаття на вгороди, щось там закопували, щось засували в кущі.

Біля ревкому теж мов ярмарок. Тут родилися чутки й догадки, зростали до паніки, багатьох гнали додому: заводили вони там кудись коней і знову верталися до ревкому.

— Якби Яким, і чого він поїхав!

Прибігала вже декілька раз і жінка його, Стефа.

— Нема ще Якима? — хвилювалася вона.— Та пошліть же по нього.

З нею двоє дітей. Одно під грудьми, а друге тримається за спідницю.

Минув і день. Вечір проблимав прозорими хмарками, засипав село малиновим піском і поринув у пітьму. Люди не спали, проте довкола панувала нашорошена тиша.

На вгороді у Дубинів заблимав вогник, і звідти потягло буряковим згаром. Із лісу пугукав пугач. Потім загавкав собака на крайньому подвір'ї, і, мабуть, поруч у сусіди почав рватися собака на цепу.

І нагло зґвалтувався ввесь куток. Немовби пробіг там вовк. Шум наближався до центру, і по дзвінкій осінній дорозі нарешті лунко зацокотіли підкови.

У вікнах заблимали підсліпуваті каганці. Стефа забилась кудись у шпарку і так просиділа всю ніч. На світанку вона притиснула одну дитину до грудей, а другу взяла за руку і поза селом рушила назустріч Якимові. .

Село прокинулося рано, а може, й не спало, бо кури і ті не з тих сідал повставали. День заходив погожий: з туману випливало сонце, як червоний плакат, і зашаріло вершки на стовпах серед майдану. З острахом тепер дивилися на них лисогорці від збірні: нині там стояла вже шибениця.

Дубина Василь у новій чумарці, помастивши голову оливою, степенно й не кваплячись теж прийшов до збірні. А другі аж з ніг падають та поспішають.

— А чого? — питав Дубина.

— Останнє шмаття забирають. Послідню корову!

— Та вже ж військові треба з чогось жити. За вас же воюють.

Уже сонце підскочило над лісом, а селян все ще не пускали до старшого:

— Занятий.

Дубина вже одежу перед ними розіслав ту, що свояк до ревкому приніс.

— Звісно, їх розстріляли,— чути було Дубинин голос через розчинене вікно,— без сумніву розстріляли.

— Знайти його! — закричав старший.

Кинулись до Якима. На подвір'ї було порожньо. Але Дубина вже розпорядився: "Скриню з хати, шмаття по руках". Уже й оберемок соломи підклали під хату, аж тут до двору заявився Яким. Стрибнув з воза і — закляк. Як сувої полотна, покотилися плакати.

Василь Дубина аж вклонився:

— Пожалуйте, Якиме Степановичу.

Але це було лише в перший момент. Ще й усмішка не зійшла в Дубини з писка, як Сірник одним духом перехопився через пліт на садки.

Дубина лише вдарився об пліт, потім прожогом кинувся на вулицю. Загубивши десь шапку, він, увесь буряковий, важко стрибав попідтинню й несамовито кричав:

— Ловіть, ловіть, он, он тіка, харциз!

Але до його хрипу на порожніх вулицях пристали тільки одні собаки: вони скакали і вулицею, і садками, ніби навмисне вказуючи слід двом козакам, що вже закладали в рушниці по другій обоймі.

Яким Сірник, з думкою доскочити до вдовиної клуні, перевіз уже п'яту загату. Але крізь тини все ще навздогін клюкали кулі. Щоб не бігти голим картоплинням, Яким кинувся в лози. Він встиг зробити лише декілька кроків, як його очі впали в чиїсь очі. Під бляшаним кубом перед ним засичав огонь.

Це так було несподівано, що в перший момент ніби і вогонь, і очі заревіли з переляку. Але не встиг Яким і подумати: "Так от де Дубини гнали самогон",— як чиїсь руки, довгі і цупкі, притиснули його револьвер до кульші, в цей же момент, уже з картоплиння, крикнув Василь Дубина:

— Переймай, Андрію, переймай його! — а собаки кинулися навперейми козакам.

Просидів Яким у буцегарні до полудня, мов у льоху.

Як зотліле ганчір'я, рвалися думки. Попробував було говорити з вартовим, але той, немов звір, заричав у відповідь, а з майдану неслися безладні співи.

Яким хотів уже опуститися на долівку, як гримнули двері.

— Виходь!

Його ввели до сільради, все ще обліпленої революційними плакатами.

Допит почався з того:

— Ти їхав з козаками?

— їхав.

— Де вони?

— їх же й спитайте, а я не знаю.

— Брешеш.

— Я тобі не собака.

— Ах ти ж мразь — ти ще будеш тикати?

— Катюзі по заслузі!

Отаман підскочив і вдарив Якима в обличчя:

— Гнида ти комунальна! Яким упав на стіну.

— А ти панська! — огризнувся він 1 вдарив отамана ногою просто в живіт.

Тоді все, що було в хаті, насіло на Якима. Тільки сторож, мовчки й похмуро зітхаючи, сколупував крадькома свіжу кров із стін.

За півгодини по Лисогорці зарипіли вози, й загін рушив із села.

Легко стрибаючи по колії, в екіпажі проїхав отаман, а попереду комендантської сотні, всього в виразках, роздертого й без шапки, повели Якима, і село стихло.

Але порохом ще курилися дороги, як до Лисогорки повернула Стефа з дітьми. Ще здалеку вона угледіла на своєму подвір'ї згарище.

Вони закричали в три голоси.

Мабуть, хтось указав їй туди, куди армія пішла.

Курява над військом уже послалася на ліс.

Забула Стефа про втому і, спотикаючись, ріллею кину* лась навпростець. Розхристана дитина на руках заходилася від сліз, а друге десь уже зосталось у борозні.

Попереду була рілля, як море, і за нею в долині все глибше в ліс ховалася курява.

Стефа наздогнала отамана, коли вже військо надходило до Довгої Балки.

І тут сили зрадили її: вона не стала, а впала навколішки.

Зупинив отаман коні:

— Що за манія? — На літньому обличчі насупилися брови.— Чого тобі?

Стефа, тяжко дихаючи, намагалась підвестись із пороху. Дитина уже не сиділа, а висіла на руці. Отаман скривив обличчя, й гукнув:

— Гей, хлопці, підведіть її!

Стефа стала на ноги із повними блакитних сліз очима кинулась до отамана:

— Пане, верніть чоловіка, верніть, пане! Отаман насупив чоло:

— Може, того, що постріляв козаків?

— Паночку, він не стріляв їх, я знаю!

І впала на приступку екіпажа, а дитина з вереском покотилася до ніг.

Отаман нервово здригнувся, засік віями і обурено крикнув:

— Чого ти хочеш? Побачить його —гаразд!

Цупкі руки схопили Стефу за розхристані плечі і поривчастим рухом втягли до екіпажа.

— Паняй!

Екіпаж у хмарах куряви помчав повз навантажені вози. Козаки без будь-якого ладу сунули за возами, пленталися стежками між дерев. Часом який-небудь з них зазирав до екіпажа й моргав тоді до другого:

— Наш отаман гав не ловить, іч, кралю підчепив.

— Ой батьку, січові звичаї забуваєш!

Отаман совав важкими бровами і нервово зиркав то на валку, то на дитинча, що вже почало бавитись ефесом кривої шаблі.

В лісі зривалися постріли, і Стефа кожного разу з ляку вся скидалась і блідла.

Дитинча залишило вже ефес і потяглося за темляком. На замурзаному його видику сонечком заграла усмішка. Розповзлися поза щелепи довгі вуса і отаманові, і він обережно одним пальцем погладив по пухкій ручці, що смикала до себе темляк.

Раптом Стефа смикнула дитину, зірвалася на ноги і без слів, одним стрибком опинилася на стежці.

Отаман лише зиркнув у той бік, і брови впали на очі.

— Паняй!

На стежці голічерева, розкинувши руки, лежав Яким Сірник. Його можна було пізнати лише по роздертих штанях, бо куля не залишила від обличчя нічого.

Стефа не голосила і не кричала. Вона впала на розхристані груди і в німій розпуці скам'яніла.

До самої ночі ніхто із Лисогорки не пішов шукати ні Стефи, ні Якима. Вранці тим же лісом лисогорці повертали назад із підвід. Вони забачили, як на стежці щось рухалося, ^зупинилися,

— Ото воно там йкраз і було,—тикаючи назад пужалном, сказав мій візник:;^ отам, де стовп.

Під боком у Якима, в якомусь дранті, спала дитина, а Стефа сиділа збоку й гладила посинілу Якимову руку. Люди скинули шапки й наблизились до стежки. Хтось гукнув.

— Стефо!

Вона, мов від пострілу, зірвалась на ноги, дико озирнулась на людей і стрибками кинулась у кущі. На тому місці й поховали Якима.

Коли стали опускати в яму тіло, Стефа крадькома визирнула із лісу, тихо покликала дитину:

— Олито, Олитко! — і знову зникла в кущах.

Без слів лисогорці закопали його тіло, без слів і залишили в балці одиноку могилу.

Згодом хтось уночі, влада була ще отаманська, над могилою поставив кам'яний стовп.

— Старі люди говорять,— закінчив візник, озираючись назад,— що таку фігуру могли витесати ніде інше, як тільки в Таранівці.

Харків, 1924